

LIUCIJA CITAVIČIŪTĖ

Prūsijos valdovų mecenatų ir lietuvių raštijos kūrėjų santykių atspindžiai XVI–XVIII amžiaus lietuviškų knygų dedikacijose

ANOTACIJA. Sąlygos lietuvių raštijai vystytis Prūsų (Mažojoje) Lietuvoje atsirado XVI a., kunigaikščiui Albrechtui 1544 m. įsteigus universitetą Karaliaučiuje. Iki pat XVIII a. vidurio valdovai palaikė lietuvių kalbą kaip priemonę, skatinančią vietinių bendruomenių integraciją į socialinį ir ekonominį Prūsijos gyvenimą. Tai patvirtina archyvuose išlikę XVI–XVIII a. oficialūs įsakymai dėl lietuviškų knygų rengimo ir spausdinimo. Šiame straipsnyje gretinant valdovų potvarkius su atitinkamo laikotarpio lietuviškų (ir lituanistinių) knygų dedikacijomis bandoma atskleisti, kaip lietuvių raštijos kūrėjai vertino tokį rūpestį ir kokį dėkingumą rodė savo mecenatams. Nerasta nė vienos karališką asmenį ar jo nuopelnus šlovinančios panegirikos, tik santūri padėka už rūpinimąsi lietuvių tautos švietimu. Toks santūrumas ir racionalumas raštijos kūrėjų santykiuose su mecenatais laikytinas Prūsų lietuvių raštijos specifiniu bruožu. Savita ir tai, kad nuo XVII a. lietuviškose knygose (ypač giesmynuose) patiems lietuviškų knygų rengėjams gausiai spausdinamos Karaliaučiaus poetų, profesorių, kunigų ir valdininkų lotyniškos, vokiškos, lietuviškos, graikiškos ir hebrajiškos epigramos ir panegirikos.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Prūsų (Mažosios) Lietuvos raštija, dedikacijos valdovams, epigramos knygų rengėjams, kunigaikštis Albrechtas, Karaliaučiaus universitetas.

IŽANGINIS ŽODIS

Rytų Prūsijos tautinė politika vertinama kontroversiškai. Vieni tyrėjai akcentuoja vietinių tautų prievartinę germanizaciją ir asimiliaciją, kiti pabrėžia lemiamą vokiečių dvasinės ir materialiosios kultūros reikšmę šių tautų vystymuisi. Pastarąjį dešimtmetį diskusijas paskatino Prūsijos karalystės įkūrimo 300 metų jubiliejus (minėtas 2001 m.) ir Karaliaučiaus universiteto 460-osios metinės (minėtos 2004 m.). Pabandysime į šią problemą pažvelgti raštijos istorijos aspektu.

Turtingas šaltinis, atskleidžiantis nacionalinės politikos ypatumus švietimo srityje, yra senųjų knygų dedikacijos. Lituanistiniai tekstai Prūsų (Mažojoje) Lietuvoje buvo rašomi lietuvių ir vokiečių kalbomis. Lietuviškai kuriama religinė, vėliau didaktinio pobūdžio raštija, vokiečių kalba rašomos lietuvių kalbos studijos, gramatikos, prūsų lietuvių istorijos, etnografijos, mitologijos tyrimai ir kt. Dedikacijos nuo XVI a. buvo rašomos lotynų kalba, vėliau ir vokiečių, o nuo XVII a. vidurio kuriamos ir kitomis kalbomis (graikų, hebrajų). Dedikacijų tekstai buvo kuriami proza ir eilėmis, anti-kine ir moderniąja tų laikų eilėdara. Galima išskirti keletą adresatų grupių: valdovai mecenatai, finansiniai rėmėjai, lietuviškų bažnyčių kunigai. Gana anksti pasirodė pratarmės skaitytojams ir panegirikos patiems knygų rengėjams¹.

Šiame straipsnyje atsiribosiu nuo Prūsų Lietuvoje sukurtų šio žanro kūrinių turinio ir formos analizės² ir atkreipsiu dėmesį į kitą aspektą – juose atsispindinčius autorių ir mecenato santykius. Gretinant dokumentuotus Prūsijos valdovų potvarkius dėl lietuvių kalbos ir lietuviškų knygų su rengėjų dedikacijomis knygoje (parengtose vykdant tuos įsakymus) atsiskleidžia kai kurie Prūsų Lietuvos senosios raštijos ypatumai.

*

Palankios aplinkybės lietuvių raštijai vystytis Rytų Prūsijoje susiformavo XVI amžiuje, valdant kunigaikščiui Albrechtui Brandenburgiečiui, tipiškam

¹ Pirmąją lietuvišką pratarmę „Skaitytojop“ Simono Vaišnoros knygelei *Žemčiūga teologiška* (1600) parašė Tilžės klebonas Zacharijas Blotnas.

² Apie tai žr. Regina Koženiauskienė, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990.

Renesanso atstovui, faktiniam valstybės ir Bažnyčios vadovui. Reformacija pristabdė vietinių kalbų išnykimą; kunigaikštystės įkūrimo išvakarėse, 1524 m., Sembos vyskupas Georgas von Polenzas paskelbė potvarkį, kuriame sakoma:

Kaip Dievas nori, kad Evangelija ir šventieji pažadai plistų visose tautose visomis kalbomis, taip Jis trokšta, kad sakramentai būtų suteikiami įvairiomis kalbomis ir skirtingomis lūpomis.³

Tai nebuvo tuščia deklaracija. Pamokslai, paveikiausia Evangelijos skleidimo forma, pradėti sakykloje versti į vietines (prūsų, lietuvių) kalbas, gimtosiomis kalbomis teikiami sakramentai, o praėjus vos 20 metų nuo kunigaikštystės įkūrimo, prūsai ir lietuviai, iki tol dar neturėję rašto kalbos, gavo į rankas spausdintas knygas: Karaliaučiaus spaustuvėje išspausdintas prūsiškasis (1545), o netrukus ir lietuviškasis (1547) katekizmai. Spartus Reformacijos plitimas Prūsijoje stebino net patį Martiną Lutherį, jis rašė:

Ir žiūrėk, koks stebuklas! Į Prūsiją visu greičiu iškeltomis burėmis skuba Evangelija, nors ten nebuvo nei kviečiama, nei ten jos pasigendama. O Aukštutinėje ir Žemutinėje Vokietijoje, į kurią pusę beneitų, su didžiausiu įtūžiu keikiama.⁴

Albrechtas Brandenburgietis švietimą skatino dviem būdais – kūrė sąlygas studijuoti vietiniam jaunimui ir kvietėsi Reformacijai prijaučiančius šviesuolius iš LDK. Miestuose jis steigė lotyniškas mokyklas, Karaliaučiuje 1542 m. įkūrė partikuliarą, po poros metų – universitetą. Pirmieji studentai buvo partikuliario auklėtiniai. Lietuviams kunigaikštis suteikė lengvatų. Jeigu universitetas nesurinkdavo reikiamo skaičiaus lietuvių kilmės studentų, senatas privalėjo siųsti raštus lietuviškų apskričių kunigams, kad šie surastų mokslui gabių jaunuolių ir rekomenduotų juos Teologijos fakultetui. Iš kandidatų buvo

³ [Ludwig Rhesa,] „De primis sacrorum reformatoibus in Prussia. Programma IV, Natalitiis Jesu Christi Academiae Regiomontanae Civibus a Prorectore, Cancellario, Directore et Senatu propositum. Anno MDCCCXXV. Inest vita Georgii a Polentis, primi ecclesiae evangelicae Episcopi, usque ad annum 1525 enarrata, Regiomonti: Typis academicis Hartungianis, [1825]“, in: Martynas Liudvikas Rėza, *Raštai*, t. 2: *Traktatai: Krikščionybės istorija Lietuvoje ir Prūsijoje*, parengė Liucija Citavičiūtė, vertė Dalia Dilytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013, p. 134.

⁴ *Ibid.*, p. 140.

pasirenkami geriausiai mokantys lietuvių kalbą. Į lietuviams skirtas lengvatines vietas vokiečiai galėjo pretenduoti tik pasiryžę mokytis lietuvių kalbos⁵. Norėdamas pritraukti į universitetą daugiau nevokiečių, o ypač lietuvių kilmės studentų iš provincijos, kunigaikštis Albrechtas 1561 m. kovo 11 d. potvarkyje universiteto senatui skelbė:

[...] Mums ypač rūpi lietuvių kalba, todėl maloningai įsakome skatinti mūsų Klaipėdos, Tilžės bei kitų apskričių jaunuolius, mokančius lietuvių kalbą ir turinčius pradinį išsilavinimą, studijuoti toliau ir suteikiame jiems malonę. Jūs privalote užtikrinti, kad ypač lietuviams, sūduviams ir lenkams, tačiau pirmiausiai lietuviams, būtų teikiama kuo rūpestingiausia globa.⁶

Iš Didžiosios Lietuvos kunigaikštis pasikvietė šviesuolius – Stanislovą Rapolionį ir Abraomą Kulvietį. Pirmasis tapo pirmuoju Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriumi, antrasis – pirmuoju graikų ir hebrajų kalbų profesoriumi. Lietuvių kultūros istorijoje jie pelnė raštijos pradininkų vardą, išvertę į lietuvių kalbą giesmių dar iki Mažvydo. Netrukus iš Lietuvos atvyko visas „desantas“ studijuoti Karaliaučiuje pasiryžusio jaunimo: Jurgis Zablockis, Martynas Mažvydas, Baltramiejus Vilentas, Stanislovas Marcijanas-Musa, Augustinas Jomantas, Tomas Gedkantas, Aleksandras Rodūnionis, Jonas Šeduikionis ir kt. Taigi, galima teigti, kad Prūsijos kunigaikštis Albrechtas Brandenburgietis atvedė į lietuvių raštiją pirmąją rašto darbininkų kartą.

Kyla klausimas, ar buvo adekvatus grįžtamasis ryšys, ir kaip valdovo palankumą įvertino lietuviškų knygų autoriai ir rengėjai. Savo dėkingumą ir pagarbą jie galėjo viešai pareikšti knygoje, tai buvo įprasta tradicija XVI–XVIII a. Europoje.

1545 m. išspausdintas pirmasis prūsiškas katekizmas *Catechismus in preusznischer Sprach* ir įkandin antrasis pataisytas (*gecorrighet*) leidimas. Ne-

⁵ *Littauisches und Polnisches Seminarium*, Archiwum Państwowe w Olsztynie, *Kuratorium*, sign. 1647/57, l. 55. Plačiau žr. Liucija Citavičiūtė, *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras: istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 27–44.

⁶ Daniel Heinrich Arnoldt, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, t. 1, Königsberg: Hartungs Verlag, 1746, p. 472.

pasirašytoje pratarmėje sakoma, jog knygelė parengta kunigaikščio įsakymu ir skirta kunigams. 1561 m. Johano Daubmano spaustuvėje Karaliaučiuje išspausdintas trečiasis, didesnės apimties (134 puslapių) leidimas *Enchiridion. Der kleine Catechismus*. Jo pabaigoje pridėtas pamokymas prūsiškai skaityti⁷. Giesmių nebuvo, ir kol kas nepavyko rasti nė vienos prūsiškos giesmės.

Stabtelėkime prie Prūsijos kunigaikščio Albrechto vokiškos pratarmės, išspausdintos šiame katekizme. Tai dokumentas, atskleidžiantis humanistinės kultūros valdovo požiūrį į vietines kalbas. Kunigaikštis kreipiasi į visų luomų valdinius ir pabrėžia, jog negalima niekinti nė vienos, net ir neišlavintos tautos, nes skirtingomis kalbomis visi šlovina vieną Dievą; pasmerkia dar gajus pagoniškus prietarus ir įsako prūsų kalba katekizuoti jaunimą bažnyčiose ir mokyklose, reikšdamas viltį, kad „ir barbariška tauta pasipuoš ir pasidabins gražiais papročiais“. Kunigams liepiama paraginti tėvus siųsti į mokyklas gabius jaunuolius, o neturtingiesiems pažadėta universitete skirti stipendiją tol, kol gaus bažnytinę tarnybą⁸.

Valdovo pratarmė baltiškoje knygoje – unikalus faktas, šis šaltinis po pirmosios publikacijos (Mažiulis, 1966) perspausdintas nebuvo, todėl straipsnio priede pateikiame visą tekstą.

Knygelėje yra ir katekizmo parengėjo Abelio Vilio vokiška prakalba, kurioje jis rašo, jog šiuo darbu įvykdęs kunigaikščio įsakymą, patriotiškai pastebi, kad gimtąja kalba dabar yra spausdinamos knygos ir prašo leisti toliau tarnauti valdovui ir „mano mielai tėvynei“, t. y. Prūsijai. Mecenatui padėkos ženklų nėra.

Vietinis prūsas Vilis galėjo nežinoti apie europines tradicijas, tačiau to nepasakysime apie eruditą Martyną Mažvydą, atvykusį iš LDK.

Beveik kartu su pirmuoju prūsišku katekizmu kunigaikščio stipendininkas Mažvydas rengė lietuvišką katekizmą su pluoštu giesmių (1547). Knygą jis dedikavo Didžiajai Lietuvai – „Ad Magnum Ducatum Lituaniae“⁹:

⁷ Galbūt Mažvydas, rengdamas lietuvišką katekizmą, pasinaudojo ne tik vokiškais (M. Lutherio, G. Sauromanno, J. Willichio) ir lenkiškais (J. Maleckio, J. Seklucjano) modeliais, bet ir prūsiško katekizmo pavyzdžiu.

⁸ Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, Vilnius: Mokslas, 1966, p. 115–128.

⁹ Šiame straipsnyje cituojamus lotyniškus, graikiškus ir eiliuotus vokiškus tekstus išvertė Regina Koženiausienė, vokiškus prozos tekstus – straipsnio autorė. Žr. Regina Koženiausienė, *op. cit.*, 1990.

Lietuva mano garsi, kunigaikščių laiminga Tėvyne,
Dievo įsakymus šiuos vykdyki siela skaisčia,
Kad neprislėgtų Tavęs atsiskaitymo valandą rūsčią
Pyktis Teisėjo garbaus, sėdinčio soste aukštam.¹⁰

Katekizmo pratarmėje autorius kreipiasi į lietuvius ir žemaičius. Ji pavadinata „Knygeles pačias byla Lietuvnikump ir Žemaičiump“. Prūsijos kunigaikščiui neskirta nė eilutės. Tačiau gali būti, kad Albrechtui buvo kaip tik paranki Mažvydo dedikacija kaimyninei Lietuvai. Liuteroniškai Prūsijai buvo naudingas Reformacijos plitimas Lietuvoje, siekiant joje įtakos ir politinių tikslų. Apskritai knygelė turi nedaug atpažinimo ženklų, jokios ikonografijos, niekur neminimas Lutheris ar kiti reformatoriai, parengimo vietą „išduoda“ tik švabacho šriftas ir Karaliaučius. Prie kai kurių giesmių nurodytos melodijos iš Lutherio giesmyno galėjo trikdyti katalikų, bet ne reformatų giedotoją. Turinio atžvilgiu tik viena giesmė „O Dieve, kurs danguj esi“ (priskiriama Jurgiui Zablockiui) yra orientuota į Prūsijos valdovo šeimą. Kunigaikščiui Albrechtui linkima pergalių ginant valstybę ir sveikatos:

Muffu pregtam kunigaikšui/
Tawa šadzia milietaiui/
Dok stipri rąka kariauty/
Sawa panifte apginti/
Nog lygu kuna ia faugok/
Dide fweikata Jefau dok¹¹.

Kunigaikštienei (turima galvoje pirmoji sutuoktinė Dorotėja) linkima sveikatos ir susilaukti vaikų:

Muffu atpent dok kunigiei/
Sweikatu ijr kunigaikftei/
Dok waifcziu mufu kunigiei/

¹⁰ *Ibid.*, p. 69.

¹¹ Martynas Mažvydas, *Pirmoji lietuviška knyga*, įvadiniai straipsniai Kosto Korsako ir Marcelino Ročkos, tekstą ir komentarus paruošė Marcelinas Ročka, Vilnius: Vaga, 1974, p. 196.

Ta nogi tawes gieidentei/
Ant garbes ijr fchlawes tawa/
Dok tatai tarnaitai fawa¹².

Mažvydo katekizmas – vienintelė knyga, skirta Prūsijai, Lietuvai ir Žemaitijai. Šiuo požiūriu ji unikalus leidinys senojoje lietuvių raštijoje. Antrąją knygelę *Giesmė šv. Ambraziejaus* (1549) Mažvydas dedikavo „Didžios ir aukštos giminės Vyruui ponui Sebastijanui Perbantui, hauptmanui Ragainės“. Ragainė buvo Mažvydo paskyrimo vieta, o Perbantas, spėjama, finansavo leidimą. Dedicacijos tekstas lietuviškas, matyt, valdininkas mokėjo tą kalbą. Mažvydas linki kūno ir dvasios sveikatos ir pašmaikštuoja, knygelę pavadindamas dovanojamu Velykų kiaušiniu („welikas pauta dowanoiju“):

Didžios ir aukščtos gijmines wiruy, Ponuy Sebaftianuy Perbanth Heubtmonuy Ragaynes etc.

M Moffuids Waytkunas etc. Sweikatas dufchas bey kuna geidz nug Diewa per Chriftu.

Supratau klaufitoijus Diewa šodža norinczus tureti gefme ta kure wadin: Te Deum laudamus. Todeley ije kaip ifchguldžau fu kitomis, ant fchwefos ifchfiunfti, ir tawa Miliſtas warduy ije prieraſiei, paſtačzau. Jau nu ije ifchfiunzdams tawa M. prieraſchau, ir wietoye welikas pauta dowanoiju, pakarnay praſchidams, idant T.M. linkſma ſchirdi ta dowanele prieijmtumbi. Lobek Diewa meileije. Ragayneije 3. diena menefis Kowa. Metu Diewa ušgimima. 1549.¹³

Trečioji Mažvydo knyga, giesmynas (1556), kaip ir katekizmas, dedikuota „Gerbiamiems Lietuvos Bažnyčių ganytojams“.

Karaliaučiaus kunigo Baltramiejaus Vilento (Mažvydo pusbrolio) išverstų lietuviškų *Evangelijų bei Epistolų* (1579) lotyniškoje pratarmėje glaustai išdėstomi mirusiojo valdovo Albrechto nuopelnai lietuvių švietimui ir dėkojama Jo Kilnybei Prūsijos ir Brandenburgo kunigaikščiui Georgui Frydrichui už rūpinimąsi mokslu ir raštija:

¹² *Ibid.*

¹³ Regina Koženiauskiene, *op. cit.*, p. 65.

[...] aš išdrįsau paskirti ją [knygą] būtent Tavo Kilnybei, kadangi žinojau, kokios neišmatuojamos Tavo Kilnybės malonės lydi literatūrinę veiklą ir talentus. Puikus šito dalyko įrodymas yra Akademijos atstatymas [...].¹⁴

Tačiau kur kas įtaigiau skamba Vilento prašymas „pagelbėti jo neturtui“, nes

reikia išlaikyti gana gausią šeimą su daug vaikų, gimusių iš pirmosios ir dabartinės santuokos; juos reikia auklėti, kai kuriuos leisti į mokslus [...]. Be to, nemenkų išlaidų reikalauja ir šių knygų leidimai [...].¹⁵

O kaip dėkojo valdovui vietinis prūsas, gavęs išsilavinimą Vitenbergo universitete ir paskirtas Karaliaučiaus kunigu Jonas Bretkūnas? Jo giesmynas (1589) dedikuotas „Mokytiems Vyrams ir lietuviškų bažnyčių Ganytojams“. Bretkūno *Postilės* (1591) pratarinėje plačiai kalbama apie Evangelijos reikšmę tikintiesiems ir tik paskutinė pastraipėlė skirta pašlovinti valdovą:

[...] Šviesiausias Kunigaikšti ir Gailiausias Valdove! Norėjau šiuos Evangelijos paaikškinimus paskirti Jūsų Aukštybei, kad ainiams išliktų bent toks mano pagarbos Jūsų Aukštybei liudijimas. Vien Jūsų Aukštybę myliu ir pagarbiai šlovinu dėl ypatingos dievotumo aistros, kurios skatinama Ji siekia, kad Kristaus žodis ne tik pavaldiniuose vaisingai gyvuotų, bet ir būtų perduodamas palikuonims [...]. Viešpats Jėzus [...] tegu ilgai ir uoliai saugo Jūsų Aukštybę gyvą ir sveiką su Šviesiausiaja Žmona savo vardo garbei, Bažnyčios gerovei ir pavaldinių ramybei bei taikai.¹⁶

XVI–XVII a. sandūroje lietuviškas knygas aktyviai pradėjo rengti provincijos kunigai. Ragainės klebono Simono Vaišnoro knygelėje *Žemčiūga teologiška* (1600) yra dvi lotyniškos parengėjo dedikacijos – kunigaikščiui ir krikščioniškam skaitytojui – ir lietuviška pratarinė „Skaitytojoj“, ją parašė Tilžės klebonas Zacharijas Blotnas. Pirmojoje, „Šviesiausiajam kunigaikščiui ir valdovui, ponui Jurgiui Frydrichui“, kritikuojama Romos katalikų Bažnyčia, esą klaidinanti žmones, pabrėžiama spausdinto žodžio reikšmė religiniam švietimui ir tik pabaigoje kreipiamasi į kunigaikštį:

¹⁴ *Ibid.*, p. 86.

¹⁵ *Ibid.*, p. 87.

¹⁶ *Ibid.*, p. 121.

[...] Skaisčiausias Kunigaikšti, gailestingiausiasis Valdove, kadangi esu patyręs daugelį didelių skaisčiausios Jūsų Šviesybės geradarysčių, kai trejetą metų Jūsų Šviesybės lėšomis sėmiausi peno garsiausioje Akademijoje, nusprendžiau koku nors būdu išreikšti širdingą dėkingumą. Todėl nutariau nuolankiausiai paskirti Jūsų Šviesybei šiuos į lietuvių kalbą išverstus „Teologijos perlus“ [...]. Be to, pavedu Jūsų Šviesybę kartu su Šviesiausiaja Žmona ir garsiais Brandenburgo rūmais Dievui, Viešpaties Jėzaus Kristaus Tėvui, kurį visa širdimi maldauju, kad Jūsų Šviesybę ilgai laikytų gyvą ir sveiką Dievo garbės didinimui, mokyklų ir Bažnyčių globojimui ir pagaliau pavaldinių laimingam valdymui.¹⁷

O kaip elgėsi iš Vokietijos kilę lietuvių raštijos darbuotojai? Lozorius Zengštokeras¹⁸ *Evangelijų bei Epistolų* (1612) lotyniškoje dedikacijoje „Šviesiausiam ir galingiausiam kunigaikščiui ir valdovui, ponui Johanui Sigizmundui“ glaustai padėkoja kunigaikščiui už rūpinimąsi raštija ir religijos stiprinimą:

[...] Už tokią amžiną vardo šlovę, susijusią su sielos malone, ir Bažnyčių, ir savo vardu reiškiau begalinį dėkingumą Tavo Kilnybės pamaldžiausiai sielai ir neabejoju, kad mūsų Emanuelis Jėzus Kristus už tokį dievobaimingumą bei meilę Dievo žodžiui apdovanos Tavo Kilnybę labai gausiomis dovanomis ir šiame, ir būsimejame gyvenime.¹⁹

Antroji vokiška dedikacija skirta „Gerbiamiems ir didžiai mokytiems ponams, lietuvių bažnyčių Prūsijoje kunigams“.

Tokia tendencija – racionalumas ir santūrumas, lakoniškumas ir neišraiškingos klišės pagerbiant valdovą ar mecenatą, pabrėžiant jo dėmesį lietuvių religiniam švietimui, linkint Dievo palaimos šeimai, o kartais išdėstant ir asmeninius prašymus, – pastebima ir kituose to meto lietuviškuose leidiniuose.

XVII a. I-oje pusėje Prūsijos lietuvių raštijoje susiformavo nauja tradicija – eilėmis pagerbti patį knygos rengėją. Pirmą kartą panegirikos autoriui išspausdintos minėtoje Zengštokerio knygoje. Čia įdėtos net keturios eiliuotos

¹⁷ *Ibid.*, p. 199.

¹⁸ Tai vienas pirmųjų lietuvių raštijoje pasireiškusių vokiečių. Jis atvyko iš Vakarų Vokietijos (Liubeko), studijuodamas Karaliaučiuje gerai išmoko lietuvių kalbą, vėliau tarnavo lietuvių kunigui Karaliaučiuje, parengė lietuvišką giesmyną (1612).

¹⁹ *Ibid.*, p. 233–234.

lotyniškos epigramos: jas parašė Karaliaučiaus poetas ir universiteto retoriškos profesorius Georgas Reimanas; Karaliaučiaus poetas, Petersdorfo kunigas Balthazaras von Grünewalde'as; lietuvių bažnyčios Klaipėdoje diakonas Jonas Aldas. Vieną jų pasirašė „Jurgis Besselmanas, lietuvis“, iš Tilžės kilęs Ragainės kunigas. Jis rašė:

[...] Lozorių geriau apdainuokim, mūzos,
Lozorius įkvėps kamenas lietuvių.
Bus Orfėjas ir Arionas kitas
 Lozorius mūsų.
Tu mane suprask, iškalbingas Vyre,
Ar galėčiau aš nutylėti šitai?
Juk esi garsus, užkariavęs irgi
 tokią pat šlovę.
Tiems, kurie šlovės dar galės tikėtis,
Tu labai didžius palieki nūn darbus:
Jie sielas stiprias lyg gulbes saldžiąsias
 kelia į aukštį.
Pats gi žemėj Tu lyg Matino bitė
Kvapnųjį aplink vis renki nektarą,
Tai giraitėje, tai ant upės kranto, –
 darbo bitelė [...].²⁰

Tokios įkvėptos eilės šlovino ne tik knygų autorius, bet ir lietuvių kalbą, kuri iš pradžių buvo laikoma religinio švietimo priemone, o vėliau suvokta ir tautinė vertė.

Kitas kunigaikštis, žymiai pastūmėjęs lietuvių raštijos procesą, buvo Georgas Vilhelmas (beje, tai paskutinis valdovas, palaidotas Karaliaučiuje). Kunigaikščio rūpestį rodo po Įsruties bažnyčių vizitacijos paskelbtas „Visuotinis potvarkis“²¹, kuriame sakoma:

²⁰ *Ibid.*, p. 239–240.

²¹ „Recessus generalis Der Kirchen Visitation Insterburgischen vnd anderer Littawischen Embter im Hertzogthumb Preussen. Gedruckt zu Königsberg bey Lorentz Segebaden Erben. Anno 1639“, in: *Preussisches Provinzial-Kirchenblatt*, sąs. 5, 1843, p. 259–333.

[...] Šiuomi įpareigojama ir įsakoma visiems ir kiekvienam šios apskrities kunigui, o labiausiai tiems, kurie gerai moka ir išmano lietuvių kalbą, kuo greičiau imtis darbo, parengti ir išleisti priemones šiai kalbai gerai išmokti, ypač pirmiausia trumpą gramatiką ir kas prie jos reikalinga, taip pat dažniausiai vartojamų ir sunkiausių lietuviškų žodžių žodyną, arba *Dictionarium*, ir kas prie jo turi būti. Taip pat ir velionies pono Jono Bretkūno lietuvišką postilę kai kur papildyti ir pagerinti arba net išspausdinti tinkamą naują [...].

[...] Be to, pastebėta, kad beveik nebegalima įsigyti lietuviško katekizmo ir giesmyno egzempliorių, ir kad giesmynas, lyginant su vokiškuoju, nėra išsamus ir tinkamas, jame stinga daugelio giesmių, kokias kai kurie kunigai, kaip patys matėme, sėkmingai kuria ir turi užsirašę, todėl šiuomi jiems pavedama ir įsakoma tokias giesmes kurti ir skelbti, tuo pačiu rengti gramatiką ir redaguoti Naująjį Testamentą, ir kad viskas būtų peržiūrėta ir atiduota spausdinti [...].²²

Kadangi lietuvių kalbos mokovų stigo, kunigaikštis paragino vietinę valdžią siųsti į mokslus daugiau vietinio jaunimo ir sustiprinti lietuvių kalbos mokymą mokyklose:

[...] Jeigu netikėtai užkluptų maras, ir Dievo valia atimtų dalį dabartinių lietuvių pamokslininkų, vietinė Dievo Bažnyčia patektų į labai sunkią padėtį, nes visoje Įsruties apskrityje yra tik keturi universitetą baigę mokytojai, o Karaliaučiaus akademijoje studijuoja tik vienas vienintelis lietuvis studentas. Ištikus bėdai, juos būtų galima panaudoti tarnybai. Todėl tokia situacija verčia pasirūpinti, kad laiku būtų išugdyta tokių žmonių, nelaukiant, kol ištiks bėda, nes visi pamokslininkai yra mirtingi, o kai kurie jau gana seni. Dėl to pageidautina, kad kunigaikštiškoje Tilžės mokykloje būtų išlaikomas specialus gerai mokantis lietuvių kalbą ir prityręs preceptorius ar *collega*, kuris 20, 30 ar daugiau berniukų, kilusių iš kunigų, miestelėnų arba lietuviškų šeimų, gerai išmokytų lietuvių kalbos, kad jie vėliau galėtų gauti Karaliaučiuje stipendiją ir ateityje būtų naudingi. Neatkreipus dėmesio į nuoširdų ir geranorišką patarimą, vėliau gali tekti skaudžiai gailėtis [...].²³

²² Viso skyriaus „Dėl lietuviškos Biblijos ir kitų lietuviškų knygų spausdinimo“ vertimą žr. Liucija Citavičiūtė, „Įsruties apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos Visuotinio potvarkio (*Recessus generalis*, 1638) reikšmė lietuvių raštijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas“, *Archivum Lithuanicum*, 2009, Nr. 11, p. 9–62.

²³ „*Recessus generalis*“, p. 278–279.

Vienas minėtojo „Visuotinio potvarkio“ vykdytojų, lietuviško psalmyno (1625) rengėjas, Karaliaučiaus lietuvių parapijos kunigas Jonas Rėza vokiškoje dedikacijoje Georgui Vilhelmui suformulavo, „už ką“ yra dėkingas valdovui. Jis rašė:

[...] Šitą naudingą ir būtiną darbą, atliktą revizuojant ir peržiūrint Pono Bretkūno išverstą lietuvišką psalmyną, aš nuolankiausiai dedikavau ir paskyriau maloningajam Kunigaikščiui ir Valdovui [...] dėl svarbių priežasčių. Juk Jo Kunigaikštiška Šviesybė, kaip rūpestingas *Nutritius Ecclesiarum, inprimis hac in parte Lithvanicarum*, yra pirmasis šio kūrinio užtarėjas ir rėmėjas, pirmiausiai suteikęs man malonę, įsakydamas ir maloningai duodamas reikalingas lėšas tiek tam reikalui išrinktiems lietuviškų parapijų kunigams už ilgai užtrukusį šio darbo revizavimą, tiek už šios knygos išspausdinimą [...].²⁴

Rėza dėkojo ir pačiai Prūsijai: „Prūsija mane pagimdė, išmaitino, išauklėjo, išmokė, apšvietė ir pakėlė į garbingą šventą tarnybą.“ Kitos dvi Rėzos pratarinės skirtos skaitytojui, vienoje iš jų apžvelgiama visa lietuvių raštija. O štai psalmyno rengėjui Rėzai įdėtos net septynios lotyniškos epigramos. Jas sukūrė retorikos profesorius Samuelis Fuchsas, graikų literatūros profesorius Matas Reimeris, poezijos profesorius Kristofas Eilardas ir kt. Žavia barokine kalba išsiskiria Karaliaučiaus ligoninės kunigo Jokūbo Riudigerio eilės. Jis rašė:

[...] Rėza, sulaukęs brandos, lyg medum nurasojusi rožė,
Peni gardžiu dvelkimu, betgi ne kūną žmogaus?
Ne! Vien prislėgtas anksčiau nelaimingąsias sielas lietuvių
Pats už medų saldžiau peni Dangaus nektaru [...].²⁵

XVII a. II pusėje po Georgo Vilhelmo mirties Prūsijos sostą paveldėjęs Frydrichas Vilhelmas (Didysis kurfiurstas) taip pat ragino pasirūpinti lietuvių kalba, nes įvairiose Prūsijos parapijose buvo kalbama skirtingomis tarmėmis, o giesmynai ir kitos bažnytinės knygos verčiamos skirtingais dialektais, pažeidžiant tekstų kanoniškumą. 1673 m. liepos 18 d. jis rašė Įsruities arkipresbiteriui Sebastianui Mülleriui:

²⁴ Regina Koženiauskiene, *op. cit.*, p. 270.

²⁵ *Ibid.*, p. 275.

[...] Jau prieš gerą laiką buvo Mums pranešta, jog lietuviškose bažnyčiose ir mokyklose esama didelių negerovių ir net kalbos sumaištis, kadangi kiekvienas kunigas cituoja ir skaito Biblijos tekstus, verčia kolektas, maldas ir giesmes savaip, kaip jam patinka bei kaip išeina, ir tuo klaidina bei glumina klausytojus, atėjusius iš kitų bažnyčių. Mes jau buvome maloningai nurodę, kad būtų verčiama Biblija, kitos bažnytinės ir mokslinės knygos ir kad jos būtų išverstos gryniausiu lietuvių kalbos dialektu [...].²⁶

Frydricho Vilhelmo valdymo laikotarpiu Tilžės kunigo Kleino išspausdintą lietuvių kalbos gramatiką (1653) ir modernų giesmyną (1666) galima pavadinti didžiausiu įvykiu senojoje lietuvių raštijoje iki visos Biblijos (1735) išspausdinimo. Gramatikos lotyniškoje dedikacijoje „Šviesiausiam ir galingiausiam kunigaikščiui ir valdovui, viešpačiui Frydrichui Vilhelmui“ Kleinas tradiciškai padėkoja už rūpinimąsi lietuvių kalba, tačiau pergalingi žygiai, kuriuose kurfiurstas pelnė „Didžiojo“ titulą ir šlovę visoje Europoje, Kleinui visai nerūpėjo:

[...] Taigi, bet kas sutiks su manim, jog būtų teisingiausia, kad tokiam didžiam Iniciatoriui, kuris paskatino ir leido šiuos pirmuosius darbus, jie ir atitektų. Ir tikrai būčiau nedėkingas, atiduodamas procentus kitam, o ne skolintojui. Taigi priimk, Galingiausias Elektoriau, šiuos pirmuosius mano darbo vaisius: naują gramatiką kartu su pridėtu vokišku kompendiumu ir žodynu, kuriuos aš nuolankiausiai dedu prie Jūsų Aukščiausios Šviesybės kojų. Priimk maloniu veidu ir gailastinga dešine ranka šią menką auką, kurią aš nuolankiausiai įteikiu.²⁷

Pačiam rengėjui Kleinui gramatikos pradžioje išspausdinti du lotyniški eilėraščiai, vieno iš jų autorius – Tilžės lietuvių mokyklos rektorius Kasparas Delvicijus, kito – Karaliaučiaus universiteto poezijos profesorius, garsiausias XVII a. Prūsijos poetas Simonas Dachas:

²⁶ Pilypas Ruigys, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis, Valerija Vilnonytė, vertė Vytautas Jurgutis, Kazimieras Eigminas, redagavo ir įvadą parašė Vytautas Mažiulis, (*Lituanistinė biblioteka*), Vilnius: Vaga, 1986, p. 381.

²⁷ Regina Koženiauskienė, *op. cit.*, p. 379.

[...] Kleinas, Išminčius garbus, neteisybės pakelti negali,
Sparčiai gramatiką jis rašo lietuvių kalbos.
Dvasios slaptingos kalbos rūpestingasis Autorius ieško,
Radęs klajūnę galop veda pastogėn gimton.
Aptaru dėsnių dailių išdabina parvedęs namolio,
Kad spinduliuotų darna, išraiškos tobulumu.
Jau ne tamsi ši tauta: lietuvius Užtarėjas apgynė, –
Gerbiamas jis amžinai bus kalbininkų visų.²⁸

Savo giesmyne (1666) Kleinas įdėjo lotynišką dedikaciją „Be galo gerbiamiems, pagarsėjusiems, taip pat garbingiems, nepaprastiems ir mokyčiausiems Vyrams mūsų lietuvių Prūsijoje“ ir vokišką prakalbą skaitytojui. Valdovui neskirta nė eilutės, nors būtent į jį kreipėsi Kleinas prašydamas išspręsti konfliktą, kilusį su kito giesmyno rengėju Melchijoru Švoba²⁹. Pačiam Kleinui giesmyne išspausdintos septynios panegirikos vokiečių, lotynų ir hebrajų kalbomis, kurias sukūrė Verdainės kunigas Vilhelmas Martinis, Aulavėnų kunigo adjunktas Jokūbas Pušas, Karaliaučiaus miesto lietuvių bažnyčios Zakheime kunigas Frydrichas Vitikas. Dvi panegirikas sukūrė žinomas Prūsijos dramaturgas, Karaliaučiaus universiteto retorikos profesorius Jokūbas Reichas. Lotyniškojoje Reicho panegirikoje pinasi Antikos ir krikščionybės motyvai:

[...] Amžinu paminklu
Rūmas Kleino stovės ir Lietuvos mielos
Jis iškeltas skydu Dievo akims spindės,
Nesgi amžiai ilgi irgi Jupiterio
Aukšto grasūs žaibai jo nebesunaikins,
Jo šlovės neužgoš Memfis, viršūnėmis
Piramidžių aukštų bepasiėkiąs žvaigždes,
Nei šventyklos garbiai kryžkelėj rymančios,
Nei lengvajam ore sodai siūbuojantys.
Štai kur Rūmas! Jis viens šlovę visų pranoks,
Kleino plunksnos darbščios pasistatytasis [...].³⁰

²⁸ *Ibid.*, p. 384.

²⁹ Plačiau žr. Liucija Citavičiūtė, „Įsruities apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos“, p. 19 ir toliau.

³⁰ Regina Koženiauskienė, *op. cit.*, p. 393.

Vokiškoje, tiesa, pašlovinamas valdovas, bet kartu ir knygos rengėjas:

[...] Ak, Kunigaikšti, žvelk žemyn,
Apšvieski mus žvaigždėm malonių,
Kad tamsoje niūrioj kelionę
Pradėjęs, kiltų šviest viltim
Šis darbas Kleino. O Valdove!
Jis amžiams skirtas Tavo šlovei.³¹

Katniovos kunigo Teofilio Šulco išleistos (1673) Kristupo Sapūno gramatikos lotyniškoje pratarinėje vis dėlto atiduodama duoklė princui Karlui Emiliui. Tai išimtis, patvirtinanti taisyklę:

[...] Apstulbsta galai, kai Tu prabyli, žavisi romiečiai, garbina pavaldiniai vokiečiai ir šlovina taip pat lietuviai [...].³²

Tačiau rengėjui Šulcui – kur kas gausesnės liaupsės lotyniškėmis, vokiškomis ir lietuviškėmis eilėmis. Prūsijos istorikas Matas Pretorijus rašė:

Ak/ mielas Kunnige! f3wents tawo Darbas eft
Jr Af3 pawelijū jeib Diews kurs mums padeft
Tą Darba tawo protinga
Darytu Wifsiems naudinga!
Tu mokinni kaip kas dabintiney kalbetu
Lietu[w]ninkams/jeib jie wertai Dangu reggetu
Tai f3wentas Darbas eft.
Be taifant Knigas jiems tu Dangu pataifyfi;
Saw Alga Diewiepi/ zmūniump Garbe pelnyfi;
Tai wiernay weliju taw/Kume Wiernafsis!³³

XVII–XVIII a. sandūroje karalius Frydrichas I *de jure* sujungė Prūsijos ir Brandenburgo kunigaikštystes ir pasiskelbė karaliumi. Demonstruodamas nepriklausomybę nuo popiežiaus ir laužydamas Europos monarchų tradicijas,

³¹ *Ibid.*, p. 394.

³² *Ibid.*, p. 411.

³³ *Ibid.*, p. 408.

iškilmingos ceremonijos metu Karaliaučiaus katedroje 1701 m. pats užsidėjo karūną. Iškilmės vyko tris savaites, jose skambėjo ir baltiški motyvai. Naujoji karalystė pavadinta *Prūsija*, nors prūsų tauta buvo beveik išnykusi. Norint pagrįsti vokiškos valstybės tęstinumą pasaulio akyse (senoji Europa atsisakė pripažinti naująjį monarchą), pavergto krašto įvaizdis netiko, teko atsigręžti į legendinio Vaidevučio laikus. Taip buvo atrasti ir prikelti svarbūs prūsų istorijos šaltiniai. O tikrojo valstybingumo pradžia nuo tol laikoma kunigaikščio Albrechto epocha, kurioje, neva teisėtai valdant Brandenburgo rūmams, tauta prikelta naujam gyvenimui. Frydrichas I buvo gretinamas su senųjų prūsų valdovu. Berlyno rūmų poetas Johanas Gruewelis rašė:

[...] Vaidevučiu, karūnuotoji Prūsija!
tavo senųjų laikų valdovu, nuo šiol bus vadinamas
didžiausią šlovę tau suteikęs karalius [...].³⁴

Karūnavimo apeigas vykdė Prūsijos liuteronų kunigas Bernhardas von Zandenas ir iš Berlyno atsivežtas reformatų kunigas Ursinas Bāras, kuriems toms pareigoms atlikti karalius suteikė vyskupų titulus. Karūnacijos proga von Zandenas įteikė karaliui puošniai įrištą egzempliorių pirmojo lietuviško Naujojo Testamento, parengto kartu su Didžiosios Lietuvos reformatų kunigais, su kolektyvine lotyniška dedikacija valdovui ir lietuvišku Būdviečių kunigo Frydricho Šusterio kreipimusi į skaitytoją. Netgi tokio reikšmingo istorinio įvykio akivaizdoje – atsiradus naujai karalystei Europoje, rašto darbininkai nepasinaudojo proga pašlovinti monarchą.

Pažvelkime ir į pasaulietinio turinio to meto leidinius. Jonas Šulcas pasakė-čių (1706) pratarinėje dėkoja valdovui, kad leido įgyti išsilavinimą, o pačiam Šulcui dedikuotame Pilypo Ruigio vokiškame eilėraštyje pagerbiama lietuvių kalba ir valdovas, daroma užuomina apie karo pergales – „būgnus“:

[...] Pagerbki Frydrichą lyg Cezarį pelnytai, –
Jis galvą išdidžiai Tau pakelia kalbėt:
Jam malonu šnekos Tavos drovios klausytis,
Nors paskui jo būgnus perkūnui nesuspėt [...].³⁵

³⁴ *Erleutertes Preussen*, t. 2, d. 18, 1724, p. 448–452.

³⁵ Regina Koženiauskienė, *op. cit.*, p. 449.

XVIII a. II pusėje skaudžiai jautėsi Didžiojo maro padariniai, mirė daug lietuvių parapijų kunigų. Karalius Frydrichas Vilhelmas I susirūpino smunkančiu religiniu ugdymu: kunigai vokiečiai prastai mokėjo lietuvių kalbą, nusirašinėjo lietuviškus pamokslus arba prašė parapijiečių išversti vokiškus. Vienas iš šio valdovo nuopelnų – Lietuvių kalbos seminaro įsteigimas Karaliaučiaus universitete. Iš karaliaus rašto universiteto senatui:

Iš Dievo malonės Frydrichas Vilhelmas, Prūsijos karalius [...]. Mūsų lietuviškuose valsčiuose trūksta asmenų, tinkančių užimti pamokslininkų vietas. [...] Svarbiausia priežastis, kad Teologijos fakultete studijuoja mažai vietinių lietuvių, turinčių pakankamą erudiciją, todėl dažnam šventa pamokslininko tarnyba tampa tik pragyvenimo šaltiniu [...]. Tarp teologijos studentų yra vokiečių, kurie stropiai mokosi lietuvių kalbos, o jie mokytusi dar uoliau, jeigu gautų lengvatų, o gal dar ir stipendiją [...] ir taip būtų paskatinti siekti rimtų mokslų [...].³⁶

Seminaras veikė daugiau kaip 200 metų ir buvo uždarytas 1944 m. kartu su universitetu. Beveik visi lietuvių raštijos kūrėjai nuo XVIII a. antrojo dešimtmečio buvo šio seminaro auklėtiniai.

Lietuvių raštija Prūsijos valdovai rūpinosi iki XVIII amžiaus vidurio, tada iniciatyva perduota Prūsijos superintendantui, juo tuo metu buvo Jonas Jokūbas Kvantas, istoriografijoje vadinamas „lietuvių dvasios tėvu“. Nuo to laiko lietuviškose knygose dar mažiau padėkos valdovams ženklų. Kvanto rūpesčiu parengtoje lietuviškoje Biblijoje (1755) yra paties Kvanto trumputė vokiška dedikacija Frydrichui Didžiajam:

Šviesiausiojo, galingiausiojo Karaliaus ir Valdovo Frydricho antrojo [...] sosto papėdėn visų Lietuvos parapijų ir pamokslininkų vardu, su giliausia pagarba Jūsų Karališkajai Didenybei su nuoširdžiausiais linkėjimais neįkainojamo gyvenimo ir laimingiausio valdymo tokiam tobulam Monarchui dedu šitą Jo maloningiausiu įsakymu su Jo priežiūra ir vadovavimu parengtą lietuvišką Bibliją [...].³⁷

³⁶ Olštyno valstybiniame archyve surastas dingusiu laikytas dokumento originalas. Visą tekstą žr. Liucija Citavičiūtė, *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras*, p. 41–43.

³⁷ Regina Koženiauskienė, *op. cit.*, p. 526.

Toliau išspausdinta plati vokiška prakalba skaitytojui ir įspūdingas 192 eilučių originalus lietuviškas Papelkių kunigo Adomo Frydricho Šimelpfenigio eilėraštis „Dievišką maloningą aplankymą Lietuvos nepakentė ne pagyręs“, kuriame ginamos lietuvių kalbos teisės ir apžvelgiama visa ligtolinė lietuvių raštija. Šiame eilėraštyje vos keletas eilučių skirta valdovui, tačiau jo vardas neminimas, kreipiamasi ne į jį patį, o į vietinius lietuvius:

[...] Szis Karalus éfáfis
Szuiles dar išlaiko wis,
ne noredams išardyt,
ką jo Tėw's liepęs ftattyt:
Už jo brangų Gywafti
reik mums diddey melftifi,
Kad Ji Diewo mallonums
dar ilgay laikytu mums [...].³⁸

Valtarkiemio kunigo, minėtojo Pilypo Ruigio, žodyne ir gramatikoje (abu 1747 m.) išspausdintos informatyvios vokiškos pratarmės tik skaitytojui. Trempų kunigo Gotfrydo Ostermejerio gramatika (1791) dedikuota istorikui Liudvikui fon Bačko (Ludwig von Baczko), ji prasideda paraleline analogija:

Plinijus, išleidęs savo laiškus, dedikavo juos vyrui, kuris jį paakino tą darbą atlikti. Argi aš neteisingai pasielgiau, pasekdamas dabar jo pavyzdžiu? Tai Jūs, garbingasai Vyre, pirmasis paraginote mane parašyti knygą, kurią dabar išleidžiu [...].³⁹

Pilkalnio kantoriaus Kristijono Gotlybo Milkaus gramatikoje (1800) nėra nei dedikacijų, nei pratarmės, tačiau šiuo požiūriu gausiai apdovanotas žodynas (1800). Jame Milkaus vokiška pratarmė skirta lietuvių kalbos mokovams, o jam pačiam parašytos trys plačios pristatomosios pratarmės, jų autoriai – Berlyno universiteto profesorius Danielis Jenischas, Lietuvos karo reikalų ir domenų valdybos patarėjas Gumbinėje Christophas Friedrichas Heilsbergas ir filosofas Immanuelis Kantas. Jokių dėkingumo ar pagarbos ženklų monarchui. Čia pagarbos ir dėmesio objektas – lietuvių kalba ir pati tauta.

³⁸ *Ibid.*, p. 525. Originale tekstas nesuformuotas kaip strofa.

³⁹ *Ibid.*, p. 544.

Nereikėtų manyti, kad kūrėjai ir literatai, gyvendami Europos pakraštyje, neišmanė to meto literatūrinių tradicijų. Prūsijos kultūrinį gyvenimą, ypač XVIII a., veikė Prancūzijos kultūra, o Karaliaučiaus universitete nuo pat pradžių buvo dėstomos senosios kalbos ir Antikos literatūra, retorika. Gal toks autorių santūrumas valdovų mecenatų atžvilgiu sietinas su Reformacijos nuostatomis? Vargu. Didžiosios Lietuvos reformatų leidiniai rodo ką kita. Prisiminkime Jokūbo Morkūno išleistą *Postilę* (Vilnius, 1600), kurioje išspausdinta Jono Kazoko sukurta įspūdinga eiliuota dedikacija knygos mecenatei Sofijai Morkuvienei Vnučkieniui arba Stepono Jaugelio Telegos *Knygos nobažnystės krikščioniškos* (Kėdainiai, 1653) dedikacijas mecenatui Jonušui Radvilai (lietuviškoji dedikacija – eiliuota). Ir liuteroniškoje Prūsijoje aukštus asmenis šlovinančios eilės liete liejosi iš po vokiečių autorių plunksnos.

Prūsijos valdovų ir besiformuojančios lietuvių inteligentijos santykiai, vertinant juos Europos kultūros kontekste, netelpa į įprastus rėmus. Vietines prūsų ir lietuvių kalbas globoję valdovai, spausdintų knygų mecenatai, deramų liaupsių nesulaukė. Kaip paaiškinti šį fenomeną? Istorine nuoskauda dėl Ordino karų? Įkvėpimo stygiumi? O gal raštijos darbuotojai suvokė, jog vietinės kalbos yra tik politinis instrumentas? Ar šis reiškiny – atsitiktinumas, ar sąmoningas autorių apsisprendimas, tapęs tradicija?

Senuosiuose vokiškuose šaltiniuose (kronikose, kelionių aprašymuose, etnografinėse studijose) jau nuo XVI a. pabrėžiama itin aukšta Prūsijos lietuvių savivertė, jiems nebūdingas nuolankumas, su viršininkais kalbą kaip lygūs ir sveikindamiesi paduodą ranką. XVIII a. prūsų lietuvių charakterį filosofas Immanuelis Kantas apibūdino taip:

[...] [J]is, būdamas mažiau linkęs pataikauti negu jo kaimyninės tautos, su savo vyresniaisiais yra pratęs kalbėti kaip su lygiais, nuoširdžiai ir atvirai; anie to nepriima už bloga ir nesididžiuodami paspaudžia ranką, nes, be kita ko, žino, kad jis mielai padarys viską, ką laikys reikalinga. Jo išdidumas yra visai kas kita negu vienos kaimyninės tautos žmonių pasipūtimas, kai tarp jų yra kas nors kilmingesnis, nes tai greičiau savo vertės jautimas, reiškiantis drąsą ir laiduojantis jų ištikimybę [...].⁴⁰

Daugiau kaip po šimtmečio kitas Karaliaučiaus profesorius, Martynas Liudvikas Rėza, rašė:

⁴⁰ *Ibid.*, p. 591.

[...] Galbūt tai [lietuvių savigarba] ateina iš ankstesnės tautos civilizacijos, nes kadaise valdoma savo Didžiųjų Kunigaikščių, ji buvo politiškai nepriklausoma. Šito laisvės pojūčio lietuviai nėra praradę. Jis pratęs kalbėti su aukštesniu asmeniu tik kaip lygus su lygiu. Į savo Dievą, kaip ir į savo karalių bei kaimyną kreipiasi *Tu*, o savo viršininkui paduoda ranką kaip atvirumo ir pasitikėjimo ženklą. Kita [aukštesnės prūsų lietuvių kultūros] priežastis galėtų būti tai, kad prūsijoje Lietuvos dalyje nėra feodalinės sistemos ir niekada nebuvo. O kaip ši Pandoros blogybė pakerta dvasinį bei fizinį žmonių gyvybingumą ir stingdo protą, parodo nelaiminga žmonių rasė, kuri dar tebedūsauja slegiama to absurdiško bukinimo [...].⁴¹

Taip Prūsijos lietuvių mentalitetą apibūdino XVIII–XIX a. Karaliaučiaus intelektualai. Greičiausiai ta demokratiška nuostata atsispindėjo ir raštijoje. Dedicacijose net į patį valdovą kreipiamasi „Tu“ (dažnai net be įprastų epitetų), tačiau tai yra pagarbos ir ištikimybės ženklas. Manytume, kad toks valdovų ir lietuvių kūrėjų netradicinių santykių atspindys knygų dedikacijose ir yra Prūsijos lietuvių tradicija.

APIBENDRINIMAS

Šiame straipsnyje pabandyta pažvelgti, kaip lietuvių raštijos darbininkai knygų dedikacijose išreiškė padėką savo globėjams ir mecenatams. Raštijos darbuotojų dėkingumas atrodo daugiau nei santūrus. Nerasta nė vienos eiliuotos odės ar panegirikos valdovams. Padėkojimai proza lakoniški, lydimi standartinių epitetų: šviesiausias, gailiausias, skaisčiausias, malonin-gasis ir pan. Nėra jokių užuominų į svarbias pergales karuose, valdovų šeimą ar asmenines savybes. Jie pagerbiami tik už rūpestį lietuvių švietimu, bažnyčių ir mokyklų steigimu, dažnai dėstomas knygų leidybos perspektyvos ir asmeninės problemos. Ditirambų valdovams nerašė nei pirmieji raštijos veikėjai iš Didžiosios Lietuvos, nei išsilavinimą gavę vietiniai prūsai, nei į Prūsiją atsikraustę vokiečiai. Net pirmojo Prūsijos karaliaus karūnavimosi proga universitete nebuvo parengta „lietuvių“ programa (scenarijus atvežtas

⁴¹ [Ludwig Rhesa,] *Prutena, oder Volkslieder und andere Vaterländische Dichtungen von L. Rhesa*, Königsberg: Gedruckt bei Heinrich Degen, 1809, p. 165–166.

iš Berlyno), o dovanotame pirmo lietuviško Naujojo Testamento leidime šis reikšmingas faktas mažai akcentuotas.

Senajai Prūsų (Mažosios) Lietuvos raštijai būdinga ir tai, kad patiems knygų rengėjams kolegoms kunigai ir Karaliaučiaus profesoriai kūrė įkvėptas eiles. Ne visi jie buvo kūrėjai, tačiau kai kurių autorių tekstai stiliumi ir išraiška neatsilieka nuo tų, kuriais valdovus ir mecenatus Prūsijoje šlovino vokiečių poetai. Be to, čia visai nesilaikyta hierarchijos: poezijos profesorius Dachas ir retorikos profesorius Reichas sukūrė eiles Tilžės kunigui Kleinui, filosofas profesorius Kantas – provincijos kantoriui Pilkalnyje Milkui, paskyrimo laukiančiam absolventui Jonui Rėzai skyrė eiles net keletas garsių profesorių. Tokios aplinkybės ugdė kūrėjus gerbiantį, lietuvių kalbą ir lietuviybę mylintį skaitytoją.

Prūsų Lietuvos raštijoje šlovinimo, pagarbos ir dėmesio objektu nuo pat XVI a. buvo tauta (ar Tėvynė) ir pati kalba. Tos pačios vertybės buvo akcentuojamos ir Didžiojoje Lietuvoje (Mikalojaus Daukšos *Postilės* (Vilnius, 1599) prakalba ir kt.). Šis bruožas suartina valstybinėmis sienomis atskirtus lietuvius ir yra vienas iš argumentų, leidžiančių kalbėti apie vieningą senąją raštiją.

PRIEDAS

Prūsijos kunigaikščio Albrechto Brandenburgiečio pratarmė, išspausdinta prūsiškame Katekizme (1561)⁴²

Iš Dievo malonės Mes, Albrechtas, vyresnysis markgrafas Brandenburge, Prūsuoše, Ščecine, Pomeranijoje, Kašubų ir Vendų hercogas, burggrafas Niurnberge ir kunigaikštis Riugene etc., skelbiame jums, mūsų ištikimiams valdiniams, kokio luomo jūs bebūtumėte, ir visiems kitiems mūsų maloningą sveikinimą ir palankią valią. Ir duodame čia maloningai žinoti, kad, kaip šventasis Petras iš savo patyrimo primena, Dievas žiūri ne asmens, o visos tautos; kas Dievo bijo ir teisingai daro, tas yra jam malonus. Ir niekas taip krikščionims netinka, kaip kad kurios nors tautos, kokia ji neišlavinta ir prasta

⁴² Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, Vilnius: Mokslas, 1966, p. 115–128. Šioje knygoje lietuviškas vertimas pateikiamas greta vokiško originalo net žymint atitinkamas eilutes, todėl vertimas neišvengiamai atkartoja vokiečių kalbos klišes ir retoriką. Iš pagarbos pirmajai publikacijai tekstas straipsnio autorės redaguotas tik nežymiai.

ten bebūtų, niekinimas. Atvirkščiai, kur kas daugiau krikščioniškosios meilės ir nuolankumo skirtina tam, kad tokia tauta iš Dievo šventojo ir vieninteliai palaimingu darančio žodžio gautų reikalingą pamokymą, kaip jį Dievą, savo mielajame Sūnuje Jėzuje Kristuje apsireiškiantį, teisingai pažinti ir jo bijoti turėtų; ir jį šitaip vien tikroju tikėjimu į Kristų Dievo malonę ir palankumą galėtų pelnyti.

Todėl Mes taipogi ir mūsų valdžioje lig šiol vienodai dėl visų mūsų mielų ir ištikimų valdinių, tiek mažiausių, tiek ir žymiausių, toki rūpestį, mums Dievo uždėta, nuolat turėjome, kad jie, įvairiomis kalbomis besiskirdami, paties mokymo bei tikėjimo įvairovės nebūtų skaldomi; o pagal mūsų kunigaikštystės padėtį ir mūsų valdinių bei gyventojų didžiausią poreikį įvairiomis skirtingomis kalbomis vienintelis tikras Dievo dangiškasis mokymas, kaip jis Šventajame pranašų ir apaštalų Rašte sukurtas, dorai ir tyrai būtų skelbiamas; ir šitaip tikėjimo vienybėje pati vieninga tikroji Bažnyčia arba šventoji bendrija Dievui visagaliai būtų surinkta bei sukurta, ir niekam taip reikalinga paguoda savo sielos atimta nebūtų.

Ir kadangi Mes iš pradžių ypač sūduviuose ir prūsuose įvairių pagoniškų prietarų bei piktnaudžiavimų radome, išnaikinimui jų bei Antikristo įsigalėjusios baisenybės įvairias krikščioniškas priemones ir būdus, kuriems taipogi Dievas savo palaiminimą maloningiausiai suteikė, panaudojome. Ir kadangi tiek neišlavinti ir prasti yra tie žmonės, tai dar primygtiniau jų kunigams bei sielų ganytojams, kurie yra Mūsų jiems priskirti, liepėme, kad jie, paisydami tokio jų parapijiečių prasčiokiškumo, gryną krikščioniškąjį mokymą kiek galima paprasčiau ir aiškiau, kaip jį brangus ir labai gabus vyras d[aktaras] Lutheris, amžiną atilsį, savo Mažajame katekizme sukūrė, skelbtų. Tačiau mes patiriame, kad dar visgi kai ko trūksta: maža pamokslininkų, tas kalbas mokančių, kurių betgi iki šiol dar vis yra buvę ir beveik visi per vertėjus iš bėdos turi pamokslus sakyti. Nors tas mokymas pats yra aiškiai sukurtas, tačiau Mes galime numanyti, kad jis dėl tokio susimaišymo abiejų kalbų ypač tokiai prastuolei liaudžiai labai nesuprantamai skamba. Ir juo toliau, tuo labiau nesuprantamesni kartais būna vertėjai, kaip mums praneša, dažnai net ir visiškai kitaip, negu kad kunigai vokiškai pasako, į savo prūsišką kalbą išverčia. Todėl Mes nusprendėme, kad Mažasis katekizmas d[aktaro] Lutherio dėl mūsų prūsiškųjų bažnyčių iš vokiečių į prūsų kalbą būtų išverstas, kad ano vertėjavimo juo toliau, juo mažiau reikėtų.

Todėl raginame visus mūsų vyresniusius kunigus, klebonus, pamokslininkus ir bažnyčios tarnus, jiems pavestose parapijose turinčius prūsų žmonių, kad jie pastarųjų neapleistų, bet atsižvelgdami į savo pašaukimą ir į didelį vargą jų nelaimingų prūsiškųjų parapijiečių, už kuriuos amžinasis Dievo Sūnus taipogi visų kilniausią savo šventą kraują yra praliejęs, kiek tik galėdami stengtųsi, kad jie pagal čia pateiktą bei pradžioje išspausdintą pamokymą, kaip prūsų kalbą suprantamai skaityti reikia, per visus sekmadienius šitą prūsišką katekizmą dalimis – „Dešimtį įsakymų“, po to „Krikščionišką tikėjimą“ ir taip toliau, kol jis visas bus pabaigtas ir tuomet vėl pradėdamas – patys iš sakyklos labai aiškiai paskaityti išmoktų arba savo vertėjams, jeigu skaityti jie moka, perskaityti duotų. Taipogi reikėtų kuo stropiau savo prūsiškuosius parapijiečius, ką jie iš to nuolatinio skaitymo suvokė, apklausinėti, nedarant čia jokio apsunkinimo; tie parapijiečiai sau taip reikalingo mokymo, ir patys norėdami palaimingais tapti, neturėtų stokoti ištikimiausiai nusiteikę. O niekintojams tebūnie didelis Dievo pyktis kartu su amžinu prakeikimu, jie į tai patys puldami, su didžiausiu rimtumu iš Dievo žodžio tikrai bus išbraukti.

Ir kad taipogi vaikų krikštijimą ir sutuoktuves su didesne nauda bei pagarbumu toliau prūsų liaudžiai galima būtų atlikti, mes tas pačias formas, kaip jos yra mūsų bažnytiniame potvarkyje, vienodai į prūsų kalbą šalia to katekizmo liepėme išversti.

Bet ypač privalo kunigai ten, kur mokyklų yra, stropiai prižiūrėti, kad čia minimas Lutherio Mažasis katekizmas abiem kalbomis, t. y. vieną sekmadienį vokiškai, kitą prūsiškai, mokinių viešai – bažnyčioje prie altoriaus rytą arba vakare per vakarines pamaldas prieš arba po pamokslo, kaip kurioje vietoje patogiau, – pagal Mūsų bažnytinį potvarkį būtų skaitomas taip: vienas jaunuolis iš katekizmo vieno skyriaus nuolat klausinėja, kitas tuo metu garsiai ir aiškiai atsakinėja, ir taip, kiekvieną sekmadienį bei šventadienį nuo vieno skyriaus prie kito eidami, visą katekizmą, minėtu būdu kaitaliojamą abiem kalbomis, pabaigia ir vėl iš naujo pradeda.

Ir ten, kur viešųjų mokyklų nėra, Mes norime, kad tokių vietų mūsų kunigai, dievobaimingumo, atsidavimo bei stropumo skatinami, siektų to, jog tas krikščioniškasis jaunimo lavinimas nebūtų visiškai apleistas, bet per kai kuriuos jaunuolius, jų parapijose to pamokyti labiausiai tinkančius, arba bent jau per savo vaikus bei namų tarnus išlaikomas būtų; o šitai bus tam tikras paskatinimas ir vyresnio amžiaus žmonėms. Mes tikimės, kad iš to, Dievui

laiminant, ypač šaunaus krikščioniškai gerai išauklėto prūsų jaunimo atsiras, ir šitaip toji prūsiška ir dalinai barbariška tauta juo toliau, juo labiau dievobaimingumu ir visais kitokiais gražiais papročiais pasipuoš bei pasidabins. Jau nuo anų laikų Dievas visuomet daugiausia lūpomis nepilnamečių ir kūdikių, tai yra šitokių neišlavintų ir prastų žmonių, yra giriamas. O jo dieviška išmintis dažniausiai šio pasaulio išminčiams bei gudruoliams, savo smarkiu išdidumu nenorintiems jos priimti, paslėpta lieka.

To dėlei Mes pabaigoj kunigus čia dar kartą raginame, kad jie, taip apklausinėdami ir stropiai stebėdami jaunimą, sumanesnių bei gudresnių prūsų jaunuolių, studijuoti labiausiai tinkančių, atradę, šių tėvams nurodytų, jog pastarieji tokius savo vaikus į mokyklą, jai turinčius Dievo suteiktą gabumą, stropiai leistų, o tie, kurie dėl turto neišgali, Mums ir apie tai praneštų. Kadangi Mes didinti Dievo garbę ir mūsų valdinių gerovę savo bažnytiniu potvarkiu esame apsiėmę, tai norime keletą neturtingų prūsų jaunuolių su visomis malonėmis priimti ir juos kaip mūsų stipendininkus iki tol aprūpinti bei studijų metu išlaikyti, kol jie pagaliau Bažnyčios tarnybai arba pamokslų tarnybai bus panaudoti. Kadangi jie prūsų kalbą moka, ir jiems nereikia jokių vertėjų, tai juo daugiau naudos bei vaisių jie mūsų prūsiškosioms bažnyčioms gali atnešti etc.

Juk Mes nieko daugiau iš Dievo nenorime ir netrokštame, kaip tik to, kad pakilęs grynas šventosios Evangelijos mokymas vėl nenusileistų, bet juo toliau, juo labiau jis mūsų visoje kunigaikštystėje plistų, augtų bei didėtų, ir toks, kokį mes turėjome, taipogi mūsų palikuonims kartu su visokia laikinąja bei amžinąja gerove perduotas ir išlaikytas būtų etc. Duota Karaliaučiuje 1561 metais kovo 4 dieną.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ARNOLDT DANIEL HEINRICH, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, t. 1, Königsberg: Hartungs Verlag, 1746.

CITAVIČIŪTĖ LIUCIJA, „Įsruities apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos „Visuotinio potvarkio“ („Recessus generalis“, 1638) reikšmė lietuvių raštijai ir jo vykdytojas Danielius Kleinas“, *Archivum Lithuanicum*, 2009, Nr. 11, p. 9–62.

CITAVIČIŪTĖ LIUCIJA, *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras: istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

KOŽENIAUSKIENĖ REGINA, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990.

- Littauisches und Polnisches Seminarium*, Archiwum Państwowe w Olsztynie, *Kuratorium*, sign. 1647/57, l. 55.
- MAŽIULIS VYTAUTAS, *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, Vilnius: Mokslas, 1966.
- MAŽVYDAS MARTYNAS, *Pirmoji lietuviška knyga*, įvadiniai straipsniai Kosto Korsako ir Marcelino Ročkos, tekstą ir komentarus paruošė Marcelinas Ročka, Vilnius: Vaga, 1974.
- RECESSUS GENERALIS Der Kirchen Visitation Insterburgischen vnd anderer Littawischen Embter im Hertzogthumb Preussen. Gedruckt zu Königsberg bey Lorentz Segebaden Erben. Anno 1639*, perspaudas: *Preussisches Provinzial-Kirchenblatt*, sąs. 5, 1843, p. 259–333.
- [RHESA LUDWIG,] „De primis sacrorum reformatoribus in Prussia. Programma IV, Natalitiis Jesu Christi Academiae Regiomontanae Civibus a Prorectore, Cancellario, Directore et Senatu propositum. Anno MDCCCXXV. Inest vita Georgii a Polentis, primi ecelesiae evangelicae Episcopi, usque ad annum 1525 enarrata, Regiomonti: Typis academicis Hartungianis [1825]“, in: Martynas Liudvikas Rėza, *Raštai*, t. 2: *Traktatai: Krikščionybės istorija Lietuvoje ir Prūsijoje*, parengė Liucija Citavičiūtė, vertė Dalia Dilytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.
- [RHESA LUDWIG,] *Prutena, oder Volkslieder und andere Vaterländische Dichtungen* von L. Rhesa, Königsberg: Gedruckt bei Heinrich Degen, 1809.
- RUIGYS PILYPAS, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis, Valerija Vilnonytė, vertė Vytautas Jurgutis, Kazimieras Eigminas, redagavo ir įvadą parašė Vytautas Mažiulis, (*Lituanistinė biblioteka*), Vilnius: Vaga, 1986.

LIUCIJA CITAVIČIŪTĖ

Reflections of the Relations between Prussian
Rulers-Patrons and Authors of Lithuanian Writing
in the Dedications of Lithuanian Books
of the Sixteenth to Eighteenth Centuries

Summary

The author of the article analyses how the prefaces and dedications in the Lithuanian books of Lithuania Minor of the sixteenth to eighteenth centuries reflect the relations between the pioneers of Lithuanian writing and the rulers of the country – the dukes of Prussia whose *de facto* status was identical to that of a monarch and later of a king. The article presents comparisons of historical sources – rulers' edicts which promoted the development of writing and education of the Lithuanians, and dedications to rulers in Lithuanian books. It has been established that the authors and editors of Lithuanian books did not compose panegyrics to rulers-patrons: it was the prominent Prussian poets who glorified them with their poetry in various languages. This should be seen as a specific feature of the writing of Prussian Lithuanians.